

**Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя**

Вивчення літературних творів з історичною інверсією

Частина творів історичної тематики написана за принципом “історичної інверсії”, яка є способом ідеалізованого змалювання попередніх епох. Це авторський міф минулого, що постає у вигляді доби, коли все відбувалося так, як хотілося б.

Для інверсованого міфологічного світогляду властиве звернення до світової або національної історії (частіше – останньої). Він надає їм виключно позитивного характеру, наділяє ідеалами, які ще не досягнуті, бажаними ознаками, втілює в них свої історичні прагнення. М.Бахтін таким чином пояснює сутність указаного явища: “...Міфологічне і художнє мислення локалізують у минулому такі категорії, як мета, ідеал, справедливість, досконалість, гармонійний стан людини і суспільства”, “тут зображується як уже колишнє те, що насправді може бути чи повинно бути здійснене тільки в майбутньому, що, по суті, є метою..., але ніяк не дійсністю минулого”¹.

Історичну інверсію можна спостерігати повністю або частково у багатьох текстах: “Енеїді” І.Котляревського, романтичній поезії про козаччину, “Захарі Беркуті” й “Мойсеї” І.Франка, прозі А.Кащенко, А.Чайковського, Ю.Опільського, “Мечі Арея” І.Білика та ін. У ній антураж минулих епох виконує роль уявного поля, де кристалізовані авторські історичні прагнення. Адже “міф – не приналежність нашого минулого, міф постійно присутній у нашому внутрішньому світі, більше того – саме міф шифрує якісь важливі аспекти нашого індивідуального несвідомого,

¹ Бахтин М. *Форми времени и хронотопа в романе* // Бахтин М. *Литературно-критические статьи*. – М.: «Художественная литература», 1986. – С.183.

відкриваючи можливості для самопізнання”². Отже, міфологізовані внутрішні спрямування письменника у сфері історії і мають бути предметом дослідження на уроках літератури. Проте сьогодні відсутні узагальнені методичні пропозиції щодо аналізу текстів такої категорії. Їх виробленню й присвячена ця стаття.

На наш погляд, історична інверсія – один із способів вираження філософсько-історичних поглядів письменника. У такому ракурсі й повинно відбуватися вивчення творів. М.Бахтін навів коло понять, що можуть стати призмою для аналізу. *Разом з учнями вчитель з’ясовує, із якими суспільними чи особистісними обставинами життя людей автор пов’язує своє бачення справедливого, досконалого, гармонійного в історії, як він втілює його з допомогою різних художніх елементів.* Теоретичною основою зазначених підходів до аналізу літературних джерел є твердження, що “міфи ніколи не пояснюють, вони завжди встановлюють певний прецедент як ідеал і як гарантію довговічності цього ідеалу”³. Внутрішнім зором письменник схильний сприймати в зображуваному минулому образ ідеального для себе історичного майбутнього:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами...

(Т.Шевченко, “Полякам”)

У наведеному фрагменті вірша ідеалами Т.Шевченка є воля, братання з іншими народами, релігійна свобода, які він хотів би бачити у перспективі для України. Твір відображає слов’янофільські спрямування поета. Логіка міфологізованої свідомості митця працює так: раз я бачу в історії попередніх

² Моклиця М. Міф як альтернативна реальність в літературі ХХ ст. // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. - №1. - С.61.

³ Кереньи К. Прологомени // Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов. – М. – К.: «Совершенство» - ‘Port-Royal’, 1997. - С.17.

епох зразкові для себе явища, значить їх треба утверджувати й на перспективу.

Кожен рівень тексту надає письменнику специфічні можливості для ідеалізації, в основі якої установка автора на відображення абсолюту. Однак вчителю обов'язково треба брати до уваги, що “справжні складові одиниці міфа становлять не поодинокі відносини, а “пакети” відносин, і лише завдяки комбінаціям цих “пакетів” складові частини набувають функціональної значущості”⁴. Якісне прочитання цілісної структури історичної інверсії можливе лише через аналіз тексту як системи відносин між різними компонентами тексту. Але в першу чергу аналізуємо зв'язки між сюжетними складовими, образами-персонажами та мовними одиницями – головними носіями значень у будь-якому міфі. Цим обумовлено використання методичних прийомів, що необхідно задіювати на уроці.

Так, у сюжеті творів з історичною інверсією обов'язковими є епізоди чи композиційні частини, у яких герої демонструють свою духовну велич, присутні описи бажаного для письменника суспільного устрою, гармонійних стосунків між людьми, рівноправних міжнародних відносин тощо. Вказані фрагменти читаємо вголос, переказуємо, а потім аналізуємо поглиблено, осмислюючи, що саме прагне ідеалізувати художник слова, яким чином він цього досягає, які конкретно поняття – справедливість, досконалість, гармонія чи подібні – реалізовані в кожному випадку, у яких образах вони втілені і з якою метою це зроблено.

Дослідження таких епізодів /частин/ легко вплітається в загальну канву послідовного аналізу художнього твору. Важливо, щоб учні розкрили той емоційний та інтелектуальний вплив, який справив вибраний фрагмент, констатували, що саме на них у тексті подіяло й що у епізоді, із їх погляду, подано як ідеал і чи можна його вважати історичною метою автора. Допмагаючи дітям, вчитель пояснює головні етапи діяльності.

1. Назвати епізоди /частини/, у яких наявна ідеалізація зображеного.

⁴ Леві-Строс К. Структурна антропологія. – К.: Основи, 2000. – С.201.

2. Обґрунтувати вибір: розкрити зміст, вказати, що саме ідеалізовано й з допомогою яких засобів.

3. Пояснити, які світоглядні установки продемонстрував письменник у цьому фрагменті.

4. Визначити, яке значення має епізод /частина/ для вираження головної думки твору.

З'ясування художньої функції таких сюжетних епізодів – необхідний момент під час аналізу. Запитання на зразок: “Яку роль відіграє епізод з історичною інверсією, що він дає для реалізації теми, ідеї, задуму автора?” корисні тим, що допомагають сформуванню цілісної оцінки ролі цих фрагментів.

Продуктивним є і завдання уявити твір без вказаного епізоду/частини/. Далі необхідно відстежувати, як це впливає на розгортання сюжету й композиції, розстановку персонажів, на вираження теми, ідеї, проблематики тощо.

Наступний крок – підбір епізодів, де ідеалізація, на думку школярів, досягає найбільшого вияву. Проводимо зіставлення різних частин тексту, визначаємо, у яких із них досягнуто найбільший ступінь ідеалізації зображеного. Так відкривається шлях до усвідомлення ключових суспільних, психологічних, культурних та ін. пріоритетів письменника, історичної мети, яку він сповідує. Кожному з відібраних епізодів необхідно скласти назви – спосіб, який допомагає оцінити фрагмент і його художнє надзавдання. Непогано, якщо ці заголовки цитатні, із мовних формул автора, де сконцентроване його уявлення про довершене. Учні накопичують потрібні художні вислови, виявляють через зіставлення, які з них можуть претендувати на роль заголовків і разом з тим аналізують під необхідним кутом зору мовну тканину літературного твору:

“Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть” (“Енеїда” І.Котляревського);

“Із номадів лінивих ся мить люд героїв сотворить” (“Мойсей” І.Франка).

У деяких випадках для історичної інверсії притаманний особливий розвиток сюжету як руху змальованих подій до певної мети, здебільшого суспільної або ж духовного зростання героїв (поема “Мойсей” І.Франка, у якій інверсія представлена в кінці твору). Зрозуміти це учням допомагає складання сюжетного плану, який відбиває етапи зазначеного процесу. Здебільшого його розгортають за хронологією подій у творі, але не треба забувати й про причинно-наслідкові зв’язки: школярі повинні пояснювати, яким чином кожна із ситуацій зумовлює наступні висхідні точки, як вона наближує події чи персонажів до бажаного для автора результату. План доцільно створювати як звичайний, так і цитатний, як простий, так і складний. Остання його позиція – формулювання, що підтверджує досягнутість окресленого автором ідеалу. Для поеми І.Франка “Мойсей” він набуває такого вигляду: кожен пункт відображає новий етап у наближенні євреїв до їхнього внутрішнього переродження, яке відбулося в кінці поеми; із таких же позицій має бути осмислена роль і тих фрагментів, де біблійний народ коливається, вступає у протидію зі своїм провідником і замислом Бога, де сам Мойсей зазнає зневіри й смерті – ці епізоди теж наближають очікувану мить⁵.

Встановлення зв’язку між подіями у творі з історичною інверсією – важливий вид роботи, який поглиблює розуміння учнями характеру історичного мислення письменника. Як відомо, існує декілька видів зв’язку: причинно-наслідковий, коли одна подія зумовлює іншу, хронологічний і суто художній, коли події пов’язані тільки ідейним задумом письменника.

Під час аналізу сюжету можна зробити групування подій за характером зв’язку між ними. При цьому найкраще брати головні з них і проводити лінії до інших – теж головних або другорядних. Так для школярів вимальовуються сюжетні центри як основні носії подієвості і авторської ідеалізації

⁵ Див.: Бондаренко Ю. Релігійна модель історії в поемі І.Франка “Мойсей” // Дивослово. – 2004. - №11.

зображеного, учні зможуть сконцентруватися на ключових моментах змісту. Кожен тип зв'язку вимагає своєї послідовності дослідження.

Найлегше дітям визначати хронологічні зв'язки, які накладаються на послідовний розвиток сюжету. У випадку, якщо є екскурси в минуле (а вони теж можуть відображати рух подій до мети-ідеалу), відсутня хронологічна наступність у різних композиційних частинах, робота ускладнюється: дітям власноруч доводиться визначати часовий ланцюг.

З'ясування причинно-наслідкових зв'язків у подібних творах вимагає певного тренінгу учнів. Треба встановлювати не тільки наявність зв'язку, але і його характер. Спочатку учні називають головні події, а далі замислюються, що саме стало причиною кожної з них та які наслідки вона породила, а в кінці: як все разом спрацьовує на формування історичної інверсії?

Коли учні встановили два перші типи зв'язку, переходимо до з'ясування третього – ідейно-художнього. Тут відбувається оцінка ролі кожного епізоду у вираженні ідеї твору: ідеалізація картин минулого підпорядкована донесенню до читачів провідної думки тексту. Так стає зрозумілою пов'язаність між собою різних подій в контексті історичного міфу, запропонованого письменником. Адже чітко спрацьовує правило: "Людина (у нашому випадку письменник – Ю.Б.) – це істота, що винаходить той чи інший міф, а потім прилаштовує світ під виміри цього міфу"⁶. Кожен митець, який створює історичну інверсію, працює за поданою схемою.

Важливе місце в її розгортанні поруч із подієвою частиною тексту посідає система образів-персонажів. У ній чітко помітна ідеалізація внутрішнього світу героїв, а сукупно вона спрямована на відображення як чеснот персонажів-лідерів, так і громадянських взаємин, суспільного ладу, яким автор надає перевагу, якими захоплюється ("Захар Беркут" І.Франка).

Тому духовно-психологічна характеристика має передувати художньо-естетичній оцінці героїв. Адже остання – це виявлення ролі персонажа в тексті, тобто в розгортанні сюжету, композиційній побудові, постановці

⁶ Лобок А. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – С.17.

проблематики, вираженні авторської позиції – у нашому випадку сумарній оцінці історичної інверсії. Отже, під час індивідуальної характеристики образів людей важливо виділити риси-домінанти: герої в історичній інверсії у більшості випадків є носіями незначної кількості провідних рис, це швидше ідеалізовані персонажі-типи (козацькі ватажки в ранніх поемах Т.Шевченка, Захар Беркут у І.Франка, Петро Сагайдачний у А.Чайковського), підпорядковані філософсько-історичним уявленням письменника, аніж персонажі-характери.

У процесі ж аналізу міжобразних контактів осмислюємо їхню якість – предмет, через який також постає картина ідеального суспільства. Учні з'ясовують, які громадянські цінності реалізовані у взаємовідносинах героїв, розгорнутих подіях, роблять висновок, чи можна ці стосунки вважати гармонійними, справедливими, досконалими. Оскільки “міф містить оцінку способу, за допомогою якого відбулася означена організація”⁷, вивчення художніх зв'язків наближує школярів до осягнення механізмів творення історичної інверсії з допомогою груп персонажів, мовних образів, сюжетно-композиційних частин як системних утворень, поєднаних між собою логікою міфа.

Художня інформація, подана через системи образів-персонажів, може бути підсилена розлогими описами соціального устрою, авторськими роздумами про суспільну досконалість. Вони допомагають учням побачити історичну мету та пріоритети письменника більш наочно. У них історичний міф опредмечується, постає у вигляді готових сентенцій, чітко помітні способи й напрямки розв'язання історичних проблем. Виділяємо прямо висловлені думки письменника, розглядаємо, у яких картинах історичної інверсії вони також втілені.

Виявленню головної ідеї історичного міфа допоможе й аналіз художньої мови. Означена ідея обов'язково повторюється в лексичних

⁷ Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – С.175.

одиницях чи їх комбінаціях. Необхідні дослідження синонімічних рядів у художньому тексті. Синоніми – невід’ємний атрибут мови твору. Письменники широко ними послуговуються, адже вони дозволяють розгорнути зображення до максимально виразних меж. Методика передбачає різні види роботи: пояснення смислових нюансів кожного слова в синонімічному ряду, визначення сукупного змістового навантаження всього ряду, обґрунтування з’єднуваності й взаємодоповнюваності синонімів (чому саме такий ряд підібрав автор?), пояснення їхньої стилістичної функції у тексті. Ставимо учням завдання вибирати мовні звороти, спрямовані на ідеалізацію зображеного. Після достатнього накопичення треба систематизувати їх за представленими в них значеннями – це ще один шлях вийти на центральну смислову лінію історичної інверсії.

Крім того, треба мати на увазі, що твори з історичною інверсією досить часто з’являються тоді, коли письменники не знаходили в житті ідеалів, які хотіли б бачити. Авторський міф виникає як “альтернативна реальність”, у якій існує те, чого не вистачає в дійсності, “спосіб бачити світ інакше”⁸, ніж він є насправді. “Історично обґрунтовуючи свою мрію досягнення суспільної досконалості, автор-філософ зазирає у майбутнє, кидаючи виклик сучасності”⁹. Ці слова про І.Франка та його повість “Захар Беркут” узагальнюють логіку художнього мислення митців, що використовують історичну інверсію як творчий прийом.

Тому словеснику необхідно реалізувати дві головні настанови для роботи на уроці: перший – унаочнити під час заняття конфлікт між сприйняттям митцем реальності, у якій він жив, і його суспільно-історичними, ментально-психологічними та ін. ідеалами, відображеними з допомогою історичної інверсії; другий – дослідити, у чому саме полягала для художника різниця між дійсністю та його прагненнями. Для цього проводимо відповідні паралелі та зіставлення. Поруч із текстами, що вивчаються, на

⁸ Моклиця М. Там само.

⁹ Сабат Г. Франкова утопія досконалого “громадівства” // Слово і Час. –2003. – №5. – С.44.

уроки залучаємо інші художні, документальні, епістолярні джерела цього ж письменника, де розкриті його бачення сучасного для нього стану справ.

Про теперішнє автора учням розкажуть і джерела інших митців, дослідження істориків, соціологів, політологів, документалістів тощо.

Історичні обставини, у яких жив І.Франко	Суспільні ідеали І.Франка, виражені з допомогою історичної інверсії у повісті “Захар Беркут”
<p>“Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада” (“Захар Беркут”).</p>	<p>“Тота боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свобідного громадського ладу”.</p>
<p>“Лиха доля довгі віки знушалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробит, нужда зломила його свобідну здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків” (“Захар Беркут”).</p>	<p>“Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада – то був його світ, то була ціль його життя” (про Захара Беркута).</p>
<p>“Народе мій, замучений, розбитий, Мов паралітик той на роздорожжу, Людським презирством, ніби струпом, Вкритий!” (“Мойсей”)</p>	<p>“і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв’язків між людьми в громадах і між громадами в сусідстві”.</p>
<p>“...Франкова муза зародилася за часів безладдя в українському житті. Це безладдя виключає можливість широких плянів, сміливого почину і популярних гасел, що кличуть до встановлення гармонії і вищого порядку на місці хаосу...Яскрава серія оповідань, “Боа констріктор”, “Бориславські оповідання”, “Великий шум”, і особливо велика повість “Перехресні стежки” малюють упадок, розлом і деморалізацію, що широким потоком розлилась по всіх лініях народного життя і просякла усі його розгалуження”¹⁰ (С.Петлюра)</p>	<p>“Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і виживанні, в radoшах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядником у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа – громада сама, вся і завсігди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завсігди отвором для потребуючих”</p>
	<p>“Нинішня наша побіда – велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю Уважайте добре на се! Доки будете жити в</p>

¹⁰ Петлюра С. І.Франко – поет національної чести // Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С.92-93.

	<p>громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас”.</p>
--	---

Якщо учні вивчають не тільки твори з історичною інверсією, але й тексти, де письменник зображує сучасну йому дійсність (наприклад, поезію Т.Шевченка у 9 класі, твори І.Франка у 10), вони заповнюють обидві колонки поданої таблиці самостійно. В іншому випадку першу колонку подає заповненою вчитель, а школярі мають віднайти в історично-інверсованому художньому матеріалі фрагменти з протилежним змістом, чим буде унаочнена різниця між реальним та ідеальним для митця.

Як відомо, повноцінна розмова про ідейно-тематичний зміст літературного твору не може відбуватися без з’ясування ключової суперечності, яка лежить в основі його конфлікту, і авторського бачення як самої суперечності, так і шляхів її подолання. Ця суперечність безпосередньо пов’язана з ідейно-тематичною спрямованістю тексту або творчості в цілому, визначає ту головну думку, яку письменник прагне донести до читача. К.Фролова пропонує тут такий механізм роботи: “спершу осмислити словесний образ автора, його ідейно-емоційну точку зору на світ (і підпорядковані їй просторову і часову), а потім спробувати визначити, в чому конкретно автор бачить основну суперечність або вияв її, простежити, як розвивається авторська думка про неї..., а далі в плані цієї суперечності спробувати розглянути всі елементи твору”¹¹.

Проте у випадку, коли відбувається дослідження художніх джерел з історичною інверсією, доводиться говорити не стільки про внутрішній конфлікт тексту, скільки аналізувати протиставлення між текстуально-змістовими картинами, які віднесені автором до минулого, та

¹¹ Фролова К.П. Аналіз художнього твору. – К.: Радянська школа, 1975. – С.92.

позатекстуальними, що перебувають для нього у реальному житті. Про останні мова у творі може взагалі не йти.

Аналіз такої суперечності як своєрідного рушія, що спрямовує увесь ідейно-тематичний зміст, проходить декількома етапами:

1. Вчитель демонструє школярам, що такий конфлікт дійсно існував. Для цього встановлюємо різницю між картинами минулого та сучасного у ряді творів одного митця або у тексті, що аналізується, і документально-публіцистичних, епістолярних, історичних джерелах (див. складання вище поданої таблиці). Тут треба чітко окреслити, що саме не влаштовує письменника в теперішньому і яким він бачить ідеал у минулому.

Якщо не вистачає інформації про сучасне, можна йти від супротивного: митець ідеалізує щось у минулому, значить цього не доставало в його житті. Проте такий шлях не завжди виправданий.

Інколи вказана суперечність переноситься в текст і стає концептуальною опорою авторської художньої схеми. Тоді сам твір унаочнює, у чому полягав конфлікт між реальним та уявленим для письменника. Наприклад, у першому варіанті повісті “Кайдашева сім’я” І. Нечуй-Левицький героїзує козаччину (ідеал у минулому) і протиставляє її психологічному буттю українців ХІХ століття (сучасне, що не влаштовує), продемонстрованому з допомогою образів сім’ї Кайдашів. Подібна схема зустрічається у творах Т. Шевченка, поетів-романтиків. У таких випадках школярі з’ясовують, як і чому саме так автор презентує суперечність.

2. Відбувається спостереження над тим, як письменник хотів би розв’язати-зняти суперечність, тобто нейтралізувати небажане для нього в сучасному. Тут простір для вивчення сюжетно-композиційних, мовних, жанрових особливостей, специфіки побудови образів-персонажів і т.д. Уся робота відбувається під кутом зору, що робить письменник на кожному рівні твору, щоб сформувавши бажаний ідеал.

3. Школярі озвучують висновок, яким чином письменник розв’язує суперечність – наскільки далеко іде у формуванні ідеалу, які засоби для

цього використовує, якого вигляду йому надає і як це впливає на всю художню структуру твору.

4. Окреслення учнями ідейно-історичного змісту та центральної історичної ідеї твору, виходячи з логіки розв'язання суперечності між авторським сприйняттям теперішньої для нього дійсності й уявно бажаним станом справ у суспільстві.

Отже, наведені вище підходи до вивчення цієї категорії художніх текстів можуть бути органічно застосовані тільки в межах міфологічного аналізу. Його основою є поняття про міф – наперед визначене некритичне сприйняття світу. В історичній інверсії некритичне ставлення здебільшого тільки до минулого, її головним міфологічним концептом є думка, що в минулому життя було кращим, а в підтексті прочитуємо: якщо повернути те, що втрачене колись, в суспільстві запанує гармонія, справедливість, рівноправність і т.д., тобто ті цінності, які сповідує сам митець. Учні повинні дати відповідь на питання:

Що саме для письменника було кращим у минулому і що саме він хотів би відновити?

З'ясування міфологізованої авторської позиції пронизує всю роботу з дослідження творів з історичними інверсіями. Адже “усі міфи є істинними лише тому, що вони можуть бути поміщені в певну феноменологію духу, яка вказує на їх функцію стосовно дії свідомості й остаточно встановлює їх власне значення відповідно до їх значення для філософів”¹². Останній крок на уроці – цілісне окреслення міфу як прояву індивідуальної свідомості письменника в усіх його смислових складових та засобах художнього втілення.

¹² Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. – К. Український Центр духовної культури, 2001. – С.340-341.

